

Қ. ЮСУПОВ,

филология фанлари кандидати

ЎЗБЕК АДАБИЙ ТИЛИНИНГ ТАРАҚҚИЁТИ ВА ЁЗУВ МАСАЛАСИ

ТОШКЕНТ
«ЎЗБЕКИСТОН»
1979

4 ўз
Ю 91

Ю $\frac{70200-117}{М 351 \quad (04)-79}$ 79

© «ЎЗБЕКИСТОН» нашриёти, 1979 й.

КИРИШ

Ҳар сўзки кўнгилдин ўлди мавжуд,
Хат бўлмаса, бўлган эрди нобуд.
Мунис

Адабий тил ишланган, маълум бир формага мослаштирилган ҳамда конкрет ёзув системаси билан мустаҳкамланган халқ тилидир.

Оғзаки ва ёзма нутқ адабий тилининг икки хил формаси бўлиб, кишилар ўртасида алоқа ва муносабат воситаси сифатида хизмат қилади. Шунинг учун ҳам адабий тил билан оғзаки ва ёзма нутқ бир-бирига мустаҳкам боғлиқдир.

Ёзувни вужудга келтириш — кишилик жамияти яратган энг йирик маданий ютуқ саналади, адабий тилнинг яратилишига замин ҳозирлади. Инсоният қўлга киритган илк даврга хос маданий обидалар йиғиндиси, фикрий якунларнинг ҳозирги космонавтика замонида мукамал етиб келишида, унинг такомилда, демак, адабий тил камолотида ёзувнинг роли беқиёс каттадир.

Кишилик жамияти тараққиётининг дастлабки даврларида оғзаки нутқ ўзаро алоқанинг асосий қуроли бўлиб хизмат этган бўлса, тараққиётнинг кейинги даврларида ёзма нутқ социал муносабатларнинг воситаси сифатида майдонга келди ҳамда адабий тил тараққиётига кўмаклашди.

Ёзув системасининг яратилиши, такомиллашиши кишилик жамияти тараққиётини, адабий тил ривожини тезлаштирди. Ёзув туфайли кишилар, биринчидан, узоқ масофадаги бошқа одамлар билан алоқа ўрнатиш, фикрлашиш имкониятига эга бўлишди; иккинчидан, ўзлари яратган маданий бойликларни келажак авлодга мерос сифатида қолдиришга эришди.

Агар ёзув бўлмаганда, жаҳон маданияти хазинасига

дурдоналар қўшган Гомер, Аристотель, Беруний, Алфаргоний, Абу Али ибн Сино, Маҳмуд Қошғарий, Шекспир, Данте, Фирдавсий, Низомий, Навоий, Бобир, Тагор, Гёте, Бальзак, Пушкин, М. Горький, С. Айний, Ф. Гулом ва бошқаларнинг илмий фикрлари, адабий мероси бизгача етиб келмас, келажакка мерос бўлиб қолмас эди. Шу нуқтан назардан қараганда Абу Райҳон Берунийнинг бундан минг йил аввал тил ва ёзувнинг моҳияти ҳақида баён қилган қуйидаги образли фикрлари ҳозир ҳам ўз қимматини йўқотган эмас.

«Тил — сўзловчи истагини эшитувчига етказувчи таржимон. Шунинг учун тил замоннинг бир он каби турғун қисми билан чекланиб қолади. Агар инсондаги сўзлаш қуввати ҳамма жойга шамол сингари ёйилувчи бўлмаганда эди ва замонлардан замонларга нафас сингари ўтуви хат ёзиш санъатини келтириб чиқармаганда эди, ўтмиш замонларнинг хабарини, айниқса узоқ замонлар ўтганда ҳозирги замон тилларига қандай кўчириб бўлар эди?»¹

Ёзув юзага келмаганда космосга парвоз қилиш, гоёт мураккаб машина-механизмларни бошқариш, жуда узоқ масофадаги воқеа-ҳодисаларни экранлаштириш, адабий тилни бойитиш имконияти ҳақида ҳаёл қилиш ҳам мумкин эмас эди.

Адабий тил тараққиётида ёзувнинг аҳамияти, унинг тақомилини ўрганиш жуда қизиқарли бўлишига қарамай, бу масала умумлингвистикада, жумладан ўзбек тилшунослигида ҳали чуқур, атрофлича текширилмаган.

Ёзув назарияси ва тарихи билан шуғулланувчи грамматология фани ўз тараққиёти бўйича бошқа гуманитар фанлар тараққиётидан орқада қолмоқда.²

Шу билан, адабий тил тараққиётида ёзувнинг моҳияти, ёзувлар тарихи ва тақомили ҳақида умумий маълумот бериш, ўзбек халқи тарихида ҳамда ҳаётда, адабий тилимиз ривожидан қўлланиб келинган ёзувлар системаси — араб, латин ва рус графикаси асосидаги ёзувлар ҳамда йиғирманчи йиллар ўзбек адабий тилининг аҳволи ҳақида фикр юритиш рисола муаллифининг асосий мақсадидир.

¹ Беруний. Танланган асарлар. II том, ЎзССР ФА нашриёти, Тошкент, 1965, 138-бет.

² Қаранг: Д. Дирингер. Алфавит, изд-во иностранной литературы. Москва, 1963, 5-бет.

ЕЗУВЛАР ТАРИХИ — АДАБИЙ ТИЛ ТАРАҚҚИЕТИ

Ёзувлар тарихи адабий тил тараққиётининг бир фактори саналади. Адабий тил тараққиётининг босқичлари бевосита ёзувлар тарихи билан боғлиқдир.

Ҳозирги замонда қўлланилаётган ёзувлар (ёзув системаси) ўз тараққиётида бир неча босқичларни босиб ўтган.

Кишилар илк бор ёзув системаси сифатида турли арқонларнинг символик эшилувидан, ҳар хил ранг билан бўялган тугунчалардан фойдаланишган. Фикр ифодалашнинг бу усули тўла ва аниқ маълумот бермай, шунчаки рамзий маъно билдирган. Чунончи: қизил рангдаги тугунча — уруш, қон тўкилиши, қора рангдагиси эса ўлим, оқ рангли белги ярашиш, яхшилик каби маъноларни ифодалашда хизмат этган. Ҳозир ҳам шундай рамзий ранг белгиси ўз моҳиятини йўқотган эмас. Байроғимизнинг қизил рангда бўлиши — озодлик, бахтсаодат йўлида тўкилган қонлар ҳурмати туфайли бўлса, қора либос кийиш ёки қизил байроқ атрофини қора ҳошия билан вақтинча ўраш — мотам белгисидир. Қудачиликнинг бошланиши оқ рангдаги буюм қўйиш билан белгиланса, келинчакнинг ЗАГС куни бошдан оёқ оқ сарпо кийиши яхшилик нишонасидир.

Равшанки, бу хил ёзув белгиси кишиларнинг мақсадини тўла ифода эта олмайди. Шу сабабли одамларда бундан кўра мукамалроқ ёзув усулига эҳтиёж туғилиши табиийдир.

Ёзувлар тарихи ҳақидаги лингвистик адабиётлар ёзув системасининг такомиллида қуйидаги босқичлар мавжудлиги ҳақида фикр юритилади:

1. Пиктографик ёзув.
2. Идеографик ёзув.
3. Бўғинли ёзув (слововые письма).
4. Алифбели ёзув.

Юқоридаги ёзув системасининг ҳар бири ўз даврида кишилик жамияти яратган маданий ютуқ бўлиб, бири иккинчисини, иккинчиси кейингисини яратиш учун асосий таянч нуқта саналган. Шу йўсинда ёзув системаси ривож топган ва такомиллашган.

Пиктографик ёзув системаси. Пиктография — латинча, пиктус, юнонча градҳо сўзларидан олинган бўлиб, расмли ёзув (рисуночное письмо) маъносини билдиради.

Ёзувнинг бу системасида фикр расмлар орқали ифода этилади. Ҳар бир расм символик характерга эга бўлиб, тор мазмундаги воқеа ёки ҳодиса ҳақида ишора этади. У ёки бу расм маълум бир сўз маъноси учун хизмат қилади. Фойдаланилган расмлар — рамзий белгилар **пиктограммалар** дейилади.

Чизилган расмларнинг умумий маъноси одамлар коллективига маълум даражада олдиндан аён бўлади. Чунки у ёки бу маъно учун чизилган расмдаги предмет уларнинг кундалик ҳаётида учраб туради. Расмли ёзув намуналари энг аввал Миср, Месопотамия, Финикия, Испания, Жанубий Франция, Марказий Африка, Шимолий Америка, Австралия, Осиё халқлари турмушида кўпроқ ишлатилган. Пиктографик ёзувдаги маъно, албатта, ҳаётий ҳақиқатга анча яқин туради.

Пиктографик ёзувларнинг қолдиқлари ҳозирги вақтда ҳам ҳаётимизда учраб туради. Транспорт ҳайдовчилар учун йўл қоидаларини ифодаловчи турли белгилар, магазин ойналарида, киоскаларнинг пештоқларида ва бошқа жойларда қўйилган турли расмлар ҳам рамзий ишорадир. Шунинг учун ҳам пиктографик ёзувни «символография номи билан аташ ҳам мумкин.

Одатда, пиктографик ёзувларда миллий характерга нисбатан умумхалқ — интернационал характер устун бўлади. Чунки рамзий ишора миллий чегарани четлаб ўтади. **Идеографик ёзув системаси.** Идеография юнонча — идея сўзидан олинган. Идеографик ёзув аслида пиктографик ёзувнинг давомидир. Бу ёзувда ҳам турли расм ёки белгилардан фойдаланилади. Фарқ шундаки, пиктографик ёзувда ҳар бир расм умумий бир маънони ифода этса, идеографик ёзувда бир расм кўп маънони билдиради. Демак, пиктографик ёзувда ғоя торроқ, шу билан бирга умумий характер устун турса, идеографик ёзувда эса ғоя кенгроқ, аммо маъно аниқроқ бўлади. Идеографик

ёзувда ишлатилган расмлар — рамзий белгилар идеограмма дейилади. Ҳар бир идеограмма ўз маъносидан ташқари, бошқа бир маъно учун ҳам хизмат этади.

Қадимги Миср идеографик ёзувида кўпроқ диний, илоҳий тушунчалар ифодаланган. Шунинг учун ҳам бу ёзувни «Миср иероглифи» номи билан юритилган. Ҳаётний, тадрижий тараққиёт Миср иероглифининг маъносига ўзгариш киритди. Кейичалик бу ёзув фақат диний тушунчаларни эмас, балки турмушда учраган барча предмет ва тушунчаларни ифодалашда хизмат этган. Натижада иероглифик белгилар ёрдами билан кишиларнинг номлари, бошқа нарсаларнинг исмлари ифодаланадиган бўлган.

Давр ўтиши билан Қадимги Мисрнинг пиктографик ва идеографик (шунингдек иероглифик) ёзувлари заминда ҳарфларнинг номлари келиб чиққан. Бунда ҳайвон, парранда ва бошқа предметларнинг номларидаги биринчи тошув асосий шартли белги (ҳарф) сифатида қабул қилинган. Чунончи: мисрликлар Шерни лабо номи билан юритишган. Шунинг учун чизилган шер расми «Л» товуши учун рамзий белги саналган, расмдан товуш келиб чиққан. Шунингдек бургутнинг расми «а» товуши рамзий белгиси саналган. Мисрликлар бургутни аслида аҳот дейишади.

Кўринадики, ёзувнинг аста-секин тадрижий тараққиёти базасида товушли (ҳарфли) ёзув учун шарт-шароит вужудга кела бошлаган.

Идеографик ёзув намуналари Шимолий ва Марказий Америка, Австралия, Месопотамия, Миср, Хитой, шимоли-шарқий Сибирь ҳамда Африканинг айрим халқлари ҳаётида кўпроқ ишлатилган.

Пиктографик ёзувдаги каби идеографик ёзувда ҳам айрим белгилар кўпчилик халқлар учун умумий бўлган. Бу ўринда бошқа нарса ва предметларнинг шартли белгилари билан бирга арабча рақамларни ҳам кўрсатиш мумкин. Бу рақамлар турли тилларда турлича ном (сўз формаси) орқали ифодаланишига қарамай, уларнинг ҳар бири ифодалаган ғоя (маъно) кўпчилик халқлар учун умумийдир. Демак, идеографик ёзув қолдиқлари ёки намуналари жуда узоқ ўтмишда пайдо бўлишига қарамай, ҳозирги кунда ҳам халқлар ҳаётида социал муносабат учун хизмат қилмоқда.

Маълумки, Тундра ва Тайгада истиқомат қилувчи эскимос, коряк, камчадал, ненец, вогул, чўкчи, якут, бурят, хакас халқлари¹ Улуғ Октябрь социалистлик революциясигача ўз ёзувларига эга эмас эдилар. Ҳозирги вақтда бу халқларнинг ҳар бири рус графикаси асосида ўз ёзувларини яратган. Тахминан 1930 йилда чукот халқидан чиққан буғу боқувчи чўпон Ч. Теневиль деган киши 14 та ёғоч тахтачага турли идеографик шакллар чизган. Бу идеограммаларда предмет, белги номлари ва бошқалар берилган.

Ёзувлар тарихида Теневиль идеограммалари идеографик ёзувнинг энг янги намунаси саналади.

Юқоридагилардан кўринадики, идеографик ёзувнинг сўнгги — охириги босқичида шартли белгилар умумий характердан аста-секин миллий характерни ифодалашга ўтдилар. Шу фактнинг ўзи ҳам ёзувнинг борган сари мукамаллашиб борганлигининг бир далилидир.

Бўғинли ёзув системаси. Ёзувнинг бу системаси пиктографик ва идеографик ёзувларнинг бевосита давоми, тадрижий мукамаллашуви бўлиб, фонетик ёзувга ўтиш учун асосий таянч нуқта саналган. Шунинг учун ҳам ёзувлар тарихида бу ёзувнинг моҳияти анча каттадир. Бўғинли ёзувда асосий диққат сўз бўғинига қаратилган. Шунинг учун ҳам бу ёзувни **бўғинли ёзув** дейилади. Бўғинли ёзувда ҳам айрим шартли белгилар қўлланилган. Олинган белгилар бўғин, айрим сўз ва товушни ифодалаш учун хизмат этган. Сурия, Вавилон мих ёзуви бўғинли ёзувнинг яққол намунаси сифатида милоддан аввал тахминан бир ярим минг йил илгари яратилган.

Сурия, Вавилон, Кипр, Япония бўғинли ёзувлари энг қадимги ёзув саналса, Ғарбий Африка, Шимолий Америка бўғинли ёзувлари энг янги ёзув ҳисобланади.

Алифбели ёзув системаси. Ёзувлар тарихида алифбели ёзув жуда катта аҳамиятга эга. Чунки шу ёзув яратилгач, кишилар ўртасида фикр ифодалашнинг социал моҳияти ортди, унинг доираси кенгайди. Шунинг учун ёзма нутқ деганда том маъноси билан алифбели ёзувни назарда тутамиз. Шоир Мунис таърифлаган:

¹ Вопросы совершенствования алфавитов в тюркских языках СССР, Изд-во «Наука», М., 1972, 215-бет.

Ҳар сўзки кўнгилдин ўлди мавжуд,
Хат бўлмаса, бўлғай эрди нобуд,—

жумласи ҳам алифбели ёзув шаънига берилган баҳодир.

Лингвистик адабиётларда¹ кўрсатилишча, алифбели ёзув энг олдин милоддан аввал тахминан 1000 йил илгари Нил дарёси водийсига бостириб кирган гиксос қабиласида, кейин Финикияда яратилган.

Гиксос қабиласи Мисрға бостириб киргач, бу ердаги кишилар исмини ифодаловчи иероглифлардан фойдаланиб ўз алифбеларини яратган. Алиф сўзининг гиксосча маъноси ҳўкиз бўлиб, ҳўкизнинг калласига ўхшаган шартли белги «а» товушини ифодалаган. Гиксослар уй маъносини бет сўзи билан ифода этганлар. Демак, гиксосча алиф (ҳўкиз) ва бет (уй) сўзларидан ҳозирги алифбе (товушлар ифодаси) майдонга келган.

Д. Дирингернинг «Алфавит»² асарига кўра, алифбе (алфавит)нинг яратилиш даври ва ватани ҳақида турли теориялар мавжуддир. Шунда ҳам энг асосли ва ишончли теория — Миср теориясидир.

Чиндан алифбени гиксослар яратган бўлсалар ҳам, аммо улар бу алифбени Мисрда ва миср иерографлари базасида ижод этганлар.

Тарихдан маълумки, узоқ ўтмишда финиклар Урта Ер денгизи ҳавзасида кемада сузиш, савдо-сотиқ ишларини бошқа халқларга нисбатан кенг авж олдириб, тараққий эта бошлаган. Шунинг учун ҳам улар гиксослар алифбеси асосида ўз алифбеларини яратишга муваффақ бўлишган. Финиклар бошқа халқлар билан савдо-сотиқ ишларини кенг йўлга қўйганлиги сабабли уларнинг ёзувлари ҳам кўп жойларга маълум бўлди. Натижада бошқа халқлар ҳам ўз ёзувларини ана шу финикия ёзувига мослаштирдилар. Шундай қилиб алифбели ёзувнинг асосий таянч нуқтаси финикия ёзуви бўлди. Ёзувнинг бу системаси Шарқда Арамей-Сурия ёзуви, Жанубда Жанубий Арабистон ёзуви, Ғарбда Юнон-Европа ёзуви тармоқларига асос қилиб олинди.

¹ Қаранг: А. С. Чикобава, Введение в языкознание, М., 1953, 178-бет. О. Азизов. Тилшуносликка кириш, Тошкент, 1963, 42—43-бетлар.

² Д. Дирингер. Алфавит. Изд-во иностранной литературы, Москва, 1963, 233-бет.

Финикия ёзуви асосидаги биринчи тармоқ — Арамей-Сурия ёзуви асосида араб ёзуви пайдо бўлди.¹

Алифбели ёзув кўпроқ миллий характерга эгадир. Чунки тилнинг товуш системаси миллий тил хусусиятини ўзида акс эттиради. Аммо дунёда уч мингга яқин тил борлигини назарда тутсак, алифбели ёзувда ҳам бир неча миллат, халқ учун умумий бўлган белгилар учраб туради.

СССРда олтмишдан ортиқ миллий ва элат тиллари мавжуд. Лекин ҳозирги вақтда буларнинг кўпчилиги учун умумий бўлган рус графикаси асосидаги алифбели ёзув ишлатилади. Бунда алифбели ёзувнинг умумий характери етакчи ўринни эгалайди. Бунда биринчидан, а, б, в, г, д, е, ж, и, й, л, м, н, к, р, т, х, ф² каби шартли белги (ҳарф) ларнинг СССРдаги кўпчилик тиллар учун бир хилда ишлатилиши, иккинчидан, ёзув техникасининг бир хилда — чапдан ўнгга қараб бажарилиши мисол бўла олади. Лекин алифбели ёзувда шартли белги (ҳарф) лар қабул қилинганда, албатта, миллий тилнинг товуш системаси, унинг ўзига хос хусусияти ҳисобга олинади. 1940 йилда ўзбек алифбели ёзувини рус графикаси асосидаги ёзув системасига кўчирганда, ўзбек тилининг миллий хусусиятини ифодаловчи ў, қ, ғ, ҳ белгилари алфавитимиз сирасига киритилган эди. Бундай ҳол СССРдаги ва дунёдаги бошқа миллий тиллар учун ҳам характерлидир.

Алифбели ёзувда шартли белгиларнинг жойлашиши, уларни ёзиш техникаси жаҳон тилларида бир хил эмас. Бу нарса ҳам алифбели ёзувнинг миллий характерини ифодаловчи айрим хусусиятдир.

Хитой тилида ёзув системаси, ундаги шартли белгилар айрим-айрим устунларга жойлаштирилади. Уқиш амалиёти эса юқоридан пастга, ўнг томондаги устундан чап томондаги устунга қараб бажарилади. Арамей-Сурия, араб графикаси асосидаги барча ёзувлар эса ўнгдан чапга томон ифодаланади.

Қадимги Юнонистонинг алифбели ёзуви ўз характерини, техник ифодаси жиҳатидан бошқа ёзувлардан, ҳатто грекларнинг янги ёзувидан фарқ қилган. Бу ёзувда қа-

¹ Қаранг: О. Азизов. Тилшуносликка кириш. Тошкент, 1963, 42—43-бетлар.

² Қаранг: Вопросы совершенствования алфавитов тюркских языков СССР. Изд-во «Наука», М., 1972, 23—25-бетлар.

торлар ўнгдан чапга ва чапдан ўнгга қараб навбатлашган. Биринчи ва кейинги тоқ қаторлар ўнгдан чапга, иккинчи ва кейинги жуфт қаторлар чапдан ўнгга қараб ёзилган ва шу тартибда ўқилган. Ёзувнинг бундай техник усулини алифбелли ёзувлар тарихида бустрофедон (грекча ҳўкиз айланиш) номи билан атаганлар.

Рус ва латин графикаси асосиданги барча ёзувлар, грузин, арман ёзувлари, одатда, чапдан ўнгга қараб ёзилади.

Хуллас, алифбелли ёзув кишилик жамияти тараққиётида жуда катта аҳамиятга эга бўлиб, одамлар ўртасидаги социал муносабатларни ифодалашда, илмий, техника тараққиёти камолида асосий омилларнинг бири саналади.

ЁЗУВИМИЗ ТАРИХИГА БИР НАЗАР

Ўзбек халқи (туркий халқлар) нинг тили туркий тиллар оиласига мансубдир. Ўзбек халқи узоқ ўтмишдан бери ёзув маданиятига эга бўлган халқлар жумласига киради.

Ёзувлар тарихида қадимги уйғур, хоразм ва рун ёзувлари маълумдир. Бу ёзувлар туркий халқларнинг, жумладан ўзбекларнинг энг қадимги уруғ-аждодлари учун муштарак ёзув ҳисобланган.

Проф. С. Е. Малов фикрига кўра, туркий қабилаларнинг қадимги ёзувлари илк бор XVIII асрнинг охири ва XVIII асрнинг бошида маълум бўлган. Биринчи марта таниқли картограф С. Ремезов, ундан кейин эса русларга асрга тушган швед офицери Иоганн Страленберг томонидан Енисей дарёси бўйидан топилган ва катта тошларга ёзилган ноаниқ ёзувлар ҳақида маълумот берилган. 1889 йилда рус тадқиқотчиси Н. М. Ядринцев Монголия территориясига қарашли Урхун дарёси бўйидан худди юқорида айтилган ёзувларга ўхшаган ёзма ёдгорликларни топган. Бу ёзувлар Енисей ва Урхун дарёлари қирғоғидан топилганига нисбат қилиб, улар «Урхун-Енисей ёзувлари» номи билан юритилган.

Юқоридаги ёзувларда ишлатилган шартли белгилар Европада маълум бўлган рун ёзувларга ўхшаш бўлганлиги сабабли, бу ёзувлар «Рун ёзувлари» номи билан ҳам машҳурдир. 1891 йилда академик В. В. Радлов бошчилигидаги экспедиция юқоридаги дарёлар ҳавзасида илмий-қидирув ишлари олиб борди. Аммо бу ёзувлар-

ни ўқиш, уларни тадқиқ қилиш жуда қийин бўлган. 1893 йилда Дания олими В. Томсен урхун-енисей ёзувларини ўқиш, биринчи маротаба бу ёзувлардан «турк», «тангри» ва бошқа сўзларни аниқлашга муяссар бўлган. В. Томсендан кейин В. В. Радлов, С. Е. Малов ва бошқалар ҳам кўпгина ёзув намуналарини тадқиқ қилиб нашр эттирганлар. Кейинчалик рун ёзув обидалари Қозоғистон, Қирғизистон, Ўзбекистон ва бошқа жойлардан кўп топилган ва ҳозир ҳам топилмоқда.

Фарғона области территориясидан 1949 йилда топилган рун ёзувининг кичик бир намунаси ҳозир Фарғона область Улкани ўрганиш музейида сақланмоқда.

Урхун-енисей ёзувлари туркий қабилалар ҳаёти, давлат тузуми, хоқонлар ҳақида маълумот беради.

Урта Осиёга араблар бостириб киргач (VII—VIII асрлар), ерли халқ, жумладан ўзбек қабилалари араб графикаси асосидаги ёзувни қабул қила бошладилар. Бу ёзув Ўзбекистонда бир неча бор ислоҳ этилган, ўзбек тили товуш системасига мослаштирилган.

Араб графикаси асосидаги ёзув 1929 йилгача фикр ифодалашнинг омили сифатида хизмат этди. 1929 йилдан 1940 йилгача ёзувимиз латин-графикаси асосига кўчди. 1940 йилдан бошлаб биз рус графикаси асосидаги ёзувни қабул этдик.

ЎЗБЕКИСТОНДА АРАБ ГРАФИКАСИ АСОСИДАГИ ЁЗУВ ВА УНИ ИСЛОҲ ҚИЛИШ МАСАЛАСИ

Ўзбек халқининг энциклопедист олими Абу Райҳон Беруний бундан ўн аср олдин араб ёзувининг нуқсонларини аниқ кўрсатган ва бу ёзув воситасида арабча бўлмаган сўзларни тўғри ифодалаш мумкин эмаслигини таъкидлаган эди.

«Араб ёзувининг катта нуқсони,— дейди буюк олим,— унда шаклан бир-бирига ўхшаш ҳарфларнинг мавжудлигидир»¹.

Мутафаккир шоиримиз Заҳририддин Муҳаммад Бобир ҳам араб графикаси (алифбеси)нинг нуқсонларини ўз вақтида пайқаб, уни ислоҳ қилиш лозимлигини тарғиб қилган эди. Шу мақсадда Бобир 1503—1504 йилларда «Хатти-Бобирий» номи билан янги алифбе яратган

¹ Қаранг: Беруний тугилган куннинг 1000 йиллигига бағишланган тўплам. «Фан» нашриёти, Тошкент, 1973, 10, 106, 107-бетлар.

эди. Бобир яратган алифбеда унли товушлар учун «зер-забар»лар эмас, балки махсус шакллар (ҳарфлар) ишлатилган.

«Хатти-Бобирий» ўша вақтда ҳаётга йўлланма ололмади. Чунки XV аср феодал-клерикал муҳитда араб алифбесини ислоҳ қилиш — ислом динига қарши чиқиш, деб баҳона қилинади эди.

Аммо XV аср шароитида «Хатти-Бобирий»нинг майдонга келиши жуда катта прогрессив ҳодиса, улкан шижоат ва журъат эди.¹

Араб графикаси асосидаги ёзувни ислоҳ қилиш, ҳатто кейинчалик уни истеъмолдан тамомила чиқариш фақат Совет тузуми туфайли кишиларимиз иродасига ҳавола этилди.

Улуғ Октябрь социалистик революцияси ғалабасининг дастлабки йилларидаёқ Ўзбекистонда араб графикаси асосидаги ёзувни ислоҳ қилиш юзасидан турли фикрлар майдонга келган эди. Шу муносабат билан 1921 йилнинг биринчи январидан бешинчи январигача Тошкентда биринчи тил-имло қурултойи чақирилди. Бу йиғилишда араб графикаси асосидаги ёзувни ислоҳ қилиш масаласи билан бирга ўзбек адабиёти ва сазнати масалалари ҳам муҳокама этилди. Айниқса ёзувни ислоҳ қилиш масаласи кўпчилиكنинг диққат марказида бўлди. Масалан, «Қизил Байроқ» газетасининг 1921 йил 5 январь сони материалларидан қуйидагиларни ўқиш мумкин:

«Эски имломиз бузуқ, қондасиз бўлғони учун маорифимизни имло ва ёзу (в)² билан кенгайтирмоқ мумкин эмас. Маорифни кенгайтирмоқ ва саводсизликни битирмоқ учун имломизни ислоҳ қилиш лозим. Бу вақтга давр ўзбеклар орасида юриб келган ёзу (в) лар йўлсиз, қондасиз бўлғонлигидан конференция ёзу (в) ларимизни ислоҳ этилувини тилайдир». Бундан ташқари йиғилишда шартли белгилар сони, чет тиллардан кирган сўзларни ёзиш қоидалари, ҳарфларни фақат бир хил шаклда (сўз бошидаги шаклида) ишлатиш ҳақида ҳам тегишли қарор қабул қилинди.

¹ Н. М. Маллаев, Ғ. К. Каримов, С. И. Исмаилов. Ўзбек адабиёти тарихи, 8-синф учун дарслик. «Ўқитувчи» нашриёти, Тошкент, 1974, 129-бет.

² Қавс ичига олинганларни биз қўшдик, — к. ю.

Шундан бошлаб араб графикаси асосидаги ёзувда ишлатилган шартли белгиларнинг турли хил, яъни сўз бошида бир хил, сўз ўртасида бошқа хил, сўз охирида яна бошқача ва алоҳида олинган шакли бир оз соддалаштирилди. Бундан ташқари қурултой тавсия этган ҳарфлар сирасида араб тилининг талаффузига хос бўлган (сод), (зод), (итқи), (изғи) белгилари учрамайди. Демак, бу белгилар ифодалаган товушлари ўзбек тилида мавжуд бўлмагани сабабли, уларни ёзувда қўллаш зарурияти бўлмайди. Аммо қурултой қарорларини ўша вақтда тўла амалга ошириш жуда қийин бўлди. Ҳатто айрим шахслар араб графикаси асосидаги ёзувни ислоҳ қилиш ишига қарши чиқдилар. Шунинг учун матбуот саҳифаларида, йиғилишларда қайта-қайта муҳокама этилди.

Ш. Раҳим имзоси билан «Қизил Байроқ» газетасининг 1922 йил 22 март сониде «Ўзбек имлоси тўғрисида асослар» номли мақола босилган. Мақола автори араб графикаси асосидаги ёзувнинг камчилик ва нуқсонларини, ёзувни ислоҳ қилиш борасидаги тортишувларни қуйидагича ифодалайди: «Бизда имло жанжалининг чиқишига бош сабаб бошқа элларнинг ёзу (в) ларида кўрилган тартиб-интизом ва қулайлик бизнинг алифбемизда йўқлиги эди. Бу эса бизнинг ҳозир ишлатиб турғон ёзув(в) и-миз ўзимизники бўлмасдан, бир чет қавм (араблар)-нинг ёзу(в)сини олғонимиз натижасидир. Ёзу(в)имизни ўз газимиз билан ўлчаганда бу қийинчилик яна ҳам ошкор бўлади».

Ш. Раҳим «тил жон бўлса, ёзу(в) унинг баданидир, соғ бўлмоғон баданда жоннинг узоқ яшамоғи қийиндир. Бизнинг ёзу(в)имиз касал, бунинг иложига ўзидан киришилмаса, иш хавплиқдир», деб образли қилиб ёзган эди.

Ёзувни ислоҳ қилиш масаласи яна муҳокама этилди. Натижада «Ўзбек маориф ва маданият ходимларининг иккинчи ўлка қурултойи» 1922 йил апрелда бўлиб ўтди.

Араб графикаси асосидаги ёзувни соддалаштириш, уни ўзбек тили талаффузига мослаштириш қурултой вакилларининг асосий диққатини ўзига тортган эди. Бу масала юзасидан Шокиржон Раҳимий, Неъмат Ҳаким ва проф. Е. Д. Поливановларнинг докладлари тингланди.

Қурултойда латинлаштириш масаласи тўғрисида Саид Алихўжа доклад қилди. Проф. Е. Д. Поливанов

докладининг асосий қисми «Қизил Байроқ» газетаси (1922 йил 5 апрель) да босилди.

Қурултойда тошкентлик Мунаввар Қори, қўқонлик Ашурали Зоҳирий, самарқандлик Ҳожи Мўйин ва уларнинг шериклари докладчиларнинг фикрларига, айниқса проф. Е. Д. Поливановнинг тезисларига қарши чиқдилар. Эски араб ёзувига катта эътиқод қўйган бу кишилар қурултой қатнашчиларининг фикрларини чалғитишга кўп уриниб кўрдилар. Шунга қарамай, Қурултой қабул қилган қарордан қўйидагиларни ўқиш мумкин:

1. Ўқиш-ёзишни ўрганиш ҳам матбаа ишларида енгиллик ва иқтисод бўлмоғи учун қурултой ўзбек имлосини (ёзувини) ислоҳ қилишни лозим топадир.

2. Қурултой ҳарф масаласида келгусида бўлатурғон фойдани кўзда тутиб миллатлар орасида қабул қилинган латин ҳарфларини қабул қилишни тегиш кўрса ҳам, уни тездан ишга оширув қийин бўлғони учун ҳозирғо араб ҳарфларини ислоҳ қилиш билан кифояланади» (Қурултой қарори етти пунктдан иборат бўлиб, чет тиллардан олинган сўзлар, диний-илоҳий сўзларни ёзиш тартиби, товушлар учун олинган шартли белгилар миқдори, унли (чўзғи), ундош (тортиқ) товушлар, ҳарфий белгилар каби масалаларни ҳам ифода этган)¹.

Қарор руҳидан маълумки, Қурултой вакиллари араб графикаси асосидаги ёзувни ислоҳ қилишдан биринчидан, ўқиш-ёзиш ишларини маълум даражада енгиллаштириш, осонлаштириш; иккинчидан, матбуот, нашр ишларини яхшилашни назарда тутишган.

Қурултой қарори муҳокама қилиниб, қабул этилгач, Мунаввар Қори, Ашурали Зоҳирий, Ҳожи Мўйин ва уларнинг ҳамфикрлари махфий равишда йиғилиб, Қурултой номига норозилик баённомасини ёзиб топширдилар, ўзларини фракциячи группа, деб номладилар. Фракциянинг раиси Ашурали Зоҳирий имзолаган бу баённома 5 (беш) пунктдан иборат бўлиб, қурултой қарорини бошдан-оёқ рад этади. Улар ҳатто мактабларда дин дарсларини ўқитишни ёқлаб, бу ҳақда қурултой номидан тегишли қарор чиқаришни талаб қилдилар.

Аввал оддий тортишув, баҳслашув характерига эга бўлган юқоридаги фракция бора-бора тор доирадаги ма-

¹ Қаранг: «Қизил Байроқ» газетаси, 1922 йил 26 апрель сони.

ҳаллийчилик, миллатчиликка айланди ва оқибатда пантуркист, панисломист оқимига бориб қўшилди.

Ашурали Зоҳирӣ араб графикаси асосидаги ёзувни, ислоҳ қилувчиларни «янги имлочи» номи билан атаб, шундай дейди: Қурултойнинг асос — масаласи имло (ёзув)дир. Илмий ҳайъат янги имлочи бўлғонлигидан уни ёқловчилар кўп кўриндилар. Ҳол бундай кетса, имло масаласида ҳам янги имлочилар ғалаба қилиб, бизнинг ўйлаган ҳақиқат майдонга чиқмай қолса керак, шунинг учун биз бу қурултойда иштирок эта олмаймиз», деб ўз фикрини Қўқон, Фарғона вакилларининг умумий фикри сифатида эълон қилади. Аммо Фарғона вакилларидан бири дарҳол ўрнидан туриб, Ашурали Зоҳирӣга рад жавоб тариқасида шундай сўзлайди: «Биз бу ерга илмий йўл билан иш кўриб, масалаларни англаб, мантиқнинг кўрсатганича ҳал қилмоқ учун келганмиз, шу сабабли биз Фарғона вакиллари ҳақиқат қайси тарафда бўлса, шуни қабул қиламиз, биз қурултойга иштирок этамиз, ташлаб кетмаймиз»¹.

Ашурали Зоҳирӣ қрим халқининг миллатчиси Исмоил Гаспиринский бошчилигидаги панисломистлар ғоясини тарғиб қилувчи қуйидаги мақоласини «Фарғона» газетасининг 1923 йил 4 сентябрь сонида бостиради.

Мақолада «...имло ўзгаришларига энг аввал матбуотда қарши чиққан, қурултойларда ҳам қарши сўзлаб келган мен эдим. Шева ўзгаришларидан қатъи назар, туркча сўзлашадурғон умумтурк қавмларининг имлоси бир йилда, бир қоидада бўлсин: усмонли имлоси, қафқаз имлоси, татар имлоси, ўзбек имлоси, қозоқ имлоси бошқа-бошқа бўлмасун. Мана шу айтғонимиз имло бирлигидир».

Мақола авторининг фикрича, ўзбекча, озарбайжон (қафқаз), қирғиз, усмонли турк, татар тиллари мустақил миллий тил бўлмай, умумтурк тилининг шеваларидир. Имлони (ёзувни) бирлаштириш ғояси эса, панисламистларнинг умумтуркий тил яратиш ғоясининг ўзгинасидир.

График шакллари умумлаштириш мумкин. Шунда ҳам ҳар бир миллий тилнинг специфик хусусияти, албатта, ҳисобга олинади. Аммо Ашурали Зоҳирӣ айтганидек «турк қавмларининг имлоси бир йўлда, бир қоидада бўлсин», — дейиш мутлақо хатодир.

Ашурали Зоҳирӣ группаси унли (чўзғи)лар миқдори

¹ Қаранг: «Қизил Вайроқ» газетаси, 1922 йил 5 апрель сони.

масаласида ҳам қурултой вакиллари билан келиша олмайдди. Кўпчилик унлилар сонини 6 та деб тасдиқласа, фракциячилар 9 та деб даъво қилдилар. Чунки улар ўзбек тилини сингармонияли тил сифатида қарайдилар. Шунинг учун ёзувни ҳам шунга мослаштирмоқчи бўлганлар. Аммо қурултой вакилларининг кўпчилиги араб графикаси асосидаги ёзувни ислоҳ қилиш, уни ўзбек тили талаффузига мослаштириш ҳақида, унлилар сонини 6 та деб қатъий қарор қилди. Натижада ислоҳ қилинган араб графикаси асосидаги ёзувда янги унли белгилар (ҳарфлар) юзага келди. Чунончи: (у), (ў), (и), (а).

1923 йилнинг 3 октябридан 7 октябргача Бухоро шаҳрида бўлиб ўтган Ўрта Осиё ўзбекларининг имло конференцияси араб графикаси асосидаги ёзувни ислоҳ қилиш масаласини яна бир бор кўриб чиқди. Бунда ҳам 1922 йилдаги иккинчи қурултой қарорлари ҳаётда қандай бажарилаётганлиги муҳокама этилди. Конференция қарорларида: «ўзбекчада олти чўзги қабул қилинур. Матбаа ва ёзу(в) машинкаларида қулайлик бўлсин учун ҳарфлар бир шаклда қабул қилинур...»¹ деган жумлалар ёзилган эди.

Хуллас, 1921 — 1923 йиллар орасида Ўзбекистонда араб графикаси асосидаги ёзувни ислоҳ қилиш билан ўқиш-ёзиш ишларининг бир қадар осонлашувига имконият туғилди. Шу билан бирга Ўзбекистонда ҳам араб графикаси асосидаги ёзувни латинлаштириш ҳаракати кучайди.

ЛАТИНЛАШТИРИШ ТАРИХИДАН БИР ЛАВҲА

Ёзув системасининг техник қулайлиги кўп жиҳатдан социал муносабатларнинг ривожига катта ёрдам беради. Бу жиҳатдан қараганда латин графикаси ўтмишда энг мақбул ёзув системаси саналган. Тарихий-маданий ёдгорликларнинг далиллариغا кўра, латин алфавити эра-миздан олдинги VII — V асрларда **финикия** ва **этрус** алфавитлари заминида майдонга келган. «Латин» сўзи Тибра дарёсининг қуйи оқимида яшаган **лация** қабиласининг номи билан боғлиқдир. Бу қабилла ўша даврда «латинлар», уларнинг тили эса «латин тили» деб аталган. Тарихда машҳур бўлган Рим шаҳри лация қабиласининг маркази саналган. Рим империяси даврида латин тили ва

¹ Қаранг: «Туркистон» газетаси, 1923 йил 31 октябрь.

ёзуви Урта Ер денгизи атрофидаги ҳамма мамлакатларга, Европанинг шимолий-шарқи қисмига, Шимолий Африка, Кичик Осиё, Британия, Франция, Испания, Португалия, Норвегия, Руминия, Германия, Молдавия, Польша ва Европадаги бошқа барча ерларга — халқларга тарқалган эди.

Бу даврда латин тили ва ёзуви халқаро маданий, илмий, сиёсий алоқаларининг асосий воситачиси бўлиб қолган эди. Шунинг учун ҳам барча фанлар, айниқса медицинага оид терминларнинг кўпчилиги латин тилига мансуб бўлиб, ёзувдаги ифодаси эса латин графикасига асосланган.¹

Лингвистик далилларга кўра ҳозирги вақтда дунёда уч мингдан ортиқ тил бор. Аммо ёзув системаси (график форма) тиллар сонига нисбатан жуда оздир. Биргина латин графикаси асосидаги ёзув шакли Европада ўттиздан, Осиё ва Африкада йигирмадан ортиқ халқ ёзувларига мослаштирилган.

Техник қулайлиги, ёзув тезлиги темпини ошириш имконияти жиҳатидан латин графикаси асосидаги ёзув бошқа ёзувларга, айниқса араб ёзувига, нисбатан прогресс бўлганлиги туфайли, ўтмишда латин графикасининг хизмат доирасини анча кенгайтиришга сабаб бўлди.

Араб графикаси асосида бўлган халқлар ёзувини латинлаштириш ғояси XIX аср ўрталарида майдонга келди. Бу ғояни тағриб қилувчиларнинг биринчиси озарбайжонлик Мирза Фатали Охундов эди. У бу масала устида кўп бош қотириб, афсусланиб шундай ёзган эди: «Минг маработаба афсуски, мусулмон халқларининг бошлиқлари алфавитни (араб графикаси асосидаги алфавитни, — К.Ю.) алмаштириш қанчалик роль ўйнаганини, бу масаланинг қуёшдан ҳам ёруғ эканлигини тушунмайдилар. Улар бошқа ҳар қандай реформа қилишга, темир йўл қуришга, телеграф симларини тортишга, параходлар ва бошқа иншоотлар қуришга рози бўладилар, лекин алфавитни реформа қилишни истамайдилар. Ҳолбуки, алфавитни реформа қилиш бошқа ҳамма реформалардан аҳамиятлидир»².

¹ Қаранг: Учебник латинского языка, (В. Н. Ярко, В. И. Лободы умумий таҳрири остида), изд-во «Просвещение», Москва, 1969, 19—15-бетлар.

² Культура и письменность Востока, Издание ВЦКНА, книга 7—8, Москва, 1931, 22-бет.

Латинлаштириш ғоясининг ташвиқотчиларидан яна бири Мирза Малкумхондир. У 1833 йилда арман оиласида туғилган, ўрта ва олий маълумотни Парижда олган. Сўнг Эронга қайтиб, Насриддинхон саройига дипломат вазифаси бўйича ишга кирган. Париждаги ўқиш даврида латин графикаси асосидаги француз ёзуви Малкумхонга катта таъсир қилади. Натижада унда форс ёзуви системасига ўзгариш киритиш ғояси туғилади. Тахминан 1858 — 1860 йилларда форс ёзувини араб графикасидан қутқариш, уни латинлаштириш мақсадида 31 саҳифадан иборат проект тайёрланган ва 1864 йилда шу проектдан бир нусхасини рус дипломатига ҳадя этган (Бу нусха ҳозир СССР Фанлар академиясининг Ленинград бўлимидаги Оснѐ музейида сақланмоқда, — К. Ю.).

Мирза Малкумхон проекти практик жиҳатдан амалга ошмаган бўлса ҳам, аммо илғор ғояси маданий кишиларнинг диққатини ўзига жалб этди ва латинлаштириш — ёзувда олға қўйилган қадам эканлигини назарий жиҳатдан исбот этди.

Эронда Мирза Малкумхон ғоясини Али Муҳаммаджон Увайсий давом эттирди. У Константинополь шаҳрида Эрон консулининг молия ишлари бўйича маслаҳатчиси, ўз замонасининг илғор кишиларидан эди. Увайсий ҳам араб алфавити асосидаги ёзувни латинлаштириш мақсадида махсус проект тайёрлади. Авторнинг ёзишича, у латинлаштириш проектини 1900 йилда бошлаб, 1909 — 1910 йилларда тугатган ва 1913 йилда нашр қилдирган.¹

Увайсий проектининг қиммати шундаки, асарда автор дунё халқлари ёзувининг эволюцион тараққиёти ҳақида тарихий экскурсия юритади ва Европа давлатларида латинлаштирилган ёзувга ўтганлигининг афзалликларини санаб ўтади, араб графикаси асосидаги ёзувнинг нуқсонларини кўрсатади.

Эронда латинлаштириш ғоясини тарғиб қилганларнинг яна бири Эрон армиясининг полковниги Али Нагиҳон Вазиридир. У Париж консерваториясида музыка билимини оширган, Эронда музыка ўрганувчиларни назарга олиб. «Ҳозирги Эронда музыка тарихи» номли асар ёзган. Автор нотани араб графикаси асосида бутунлай

¹ Культура и письменность Востока. кн. IV. Баку, 1931, 6—13-бетлар.

ифодалаб бўлмайди, деб ўз асарининг охирида араб графикасидан латин графикаси асосидаги ёзувга ўтиш проектини тавсия этган.

Эронда ҳозиргача латинлаштириш амалга ошмаган бўлса ҳам, аммо латинлаштириш ғоясининг туғилиши бу графиканинг араб ёзувига нисбатан прогресс эканлигидан далолатдир.

XX аср бошида озарбайжонлик Мамед оға Шахтаҳтин ҳам араб ёзувини латинлаштириш борасида кўп уриниб кўрди, аммо замон зайли туфайли ўзи истаган натижани чиқара олмади.

Татар халқининг кўзга кўринган ёзувчиси Саид Рамиев 1912 — 1913 йилларда ўз юртида араб алфавитини латин алфавитига алмаштириш бўйича «Идыл» («Волга») газетаси саҳифасида бир неча мақола бостирди. Лекин Саид Рамиевнинг ниятлари ҳам қоғозда қолиб кетди.

Черкаслар ва абхазлар ҳам революциядан олдин ўз ёзувларини латинлаштириш учун кўп уриниб кўрдилар. Аммо Чор Россияси шароитида бундай реформаларга имконият берилмади.

Улуғ Октябрь социалистик революцияси фақат сиёсий революция бўлмай, балки маданий революция ҳамдир. Шу революция туфайли ўтмишда маданий жиҳатдан орқада қолган майда халқлар ва миллатлар сиёсий ва маданий эркинликка эга бўлдилар.

Араб графикаси асосидаги ёзувга эга бўлган мамлакатимиз халқлари ёзуви соҳасида реформа ўтказиш имконияти ҳам Улуғ Октябрь революциясининг мевасидир.

Тарихий фактлардан маълумки, араб графикаси асосидаги ёзув VII—VIII асрларда Ўрта Осиёга, кўпгина қўшни мамлакатларга тарқалган эди. Бу ёзув ўзининг техник қулайсизлиги, унли товушлар учун шартли белгилар (ҳарфлар) нинг мавжуд эмаслиги, зери-забарларининг қийинлиги жиҳатидан кўпгина бошқа графикалардан, айниқса латин графикасидан тубдан фарқ қилади. Шунинг учун араб графикасида савод чиқариш латин графикасига нисбатан анча қийин эди.

Ф. Энгельс 1853 йилнинг 6 июнида К. Марксга ёзган хатида араб тилини, Муҳаммад тарихини ўрганишга киришганлигини баён этади. Бу хатда «лаънати араб графикаси»нинг ниҳоятда қийинлиги, ҳар бир ҳарфнинг бир неча шаклга эга бўлиши, унлилар учун шартли белгиларнинг йўқлиги, зер-забарларнинг мураккаблиги, араб ти-

лига нисбатан форс тилини ўрганиш анча осон эканлигини ёзган эди.¹

Европа давлатларининг кўпчилиги латин графикаси асосидаги ёзувга анча олдин ўтган эди. Дунё медиклари учун дори-дармонларнинг ягона номлари латин графикасида ифодаланиши, илмий терминларнинг даставвал латинча берилиши каби факторлари латин графикасининг техник қулайлиги, унда савод чиқариш осонлигидан далолатдир.

Агар Ўзбекистонда 1929 йилгача хат-савод чиқариш революциядан илгаригига нисбатан икки марта ошган бўлса, латин графикасига ўтилган биринчи йиллардаёқ савод чиқариш 1929 йилга нисбатан олти марта ошди.²

Демак, ёзув системасини прогрессивлаштириш кетаётган бир вақтда мамлакатимиздаги ёзуви араб графикасида бўлган халқлар ёзувида реформа ўтказиш жуда зарур эди. Шунинг учун ўша даврда латинлаштириш снёсий ва маданий масала сифатида талқин қилинди. Совет ҳукуматининг ташаббуси ва қўллаб-қуватлаши туфайли 1920 йилнинг бошидаёқ Озарбайжонда Янги Алфавит Марказий Комитети (ЦКНА) тузилди. В. И. Ленин 1922 йилда Янги Алфавит Марказий Комитетининг ўша вақтдаги раиси Нариман Наримановнинг латинлаштириш ҳақидаги ахборотини тинглагач, «Бу — Шарқда буюк революциядир», деб айтган эди. Орадан икки йил ўтгач, В. И. Ленин СССРдаги туркий халқлар ёзувини латинлаштириш масаласи юзасидан Самад оға Агамали ўғлининг ҳисоботини тинглади ва унга қараб: «Латин алфавити туркий халқлар орасида Сизлар бошлаган маданий революциянинг биринчи қадамидир»³, — деб баҳо берди. Уша йиллари Янги Алфавит Марказий Комитети (ЯАМК)нинг ташкилий комиссияси ҳам тузилган эди. Комиссия состави 39 кишидан иборат бўлиб, унга Ўзбекистондан тўрт киши — Йўлдош Охунбобоев, Акмал Икромов, Файзулла Хўжаев ва ўша даврдаги «Аланга» журналининг секретари Б. Раҳмонов ўртоқлар сайланган эди. ЯАМК қошида илмий Совет ҳам ташкил қилин-

¹ К. Маркс, Ф. Энгельс. Сочинение. Госполитиздат. М., т. 29; 1962, 222—223-бет.

² Ю. Д. Детернев. Языки и народы СССР. М., изд-во «Наука», 1966, 18-бет.

³ Культура и письменность Востока, книга 7—8, 20-бет.

ган эди. Бу Советга мамлакатимизнинг таниқли тилшунос олимларидан ўттиз киши, жумладан, академиклардан Н. Я. Марр, А. Н. Самойлович, профессорлардан Н. Ф. Яковлев, Б. В. Миллер, Д. Э. Поливанов, Б. Чўпонзода ва бошқалар жалб қилинган эди.

Тарихий ҳужжатлардан маълумки, ЯАМК аъзолари ўртасида СССРнинг ҳимоя қудратини яна ҳам ошириш, мустаҳкамлаш мақсадида «Октябрь Алфавити» (латинлаштирилган алфавит шундай номланган эди, — К. Ю.) номли аэроплан қуриш ғояси туғилган.

Латинлаштириш мамлакатимизнинг бошқа жойларига нисбатан Озарбайжонда анча эрта — 1922 йилда бошланди (Ўзбекистонда бу масала 1929—30 йилларда ҳал қилинди). 1922 йилнинг июнь-июль ойларида «Ени Туюрк Алиф Басы («Янги Турк Алифбеси») проекти эълон қилинди. Ҳукумат қарори билан аввал айрим ҳужжатлар (ариза, турли алоқа, идора ҳужжатлари) 1922 йилнинг июль ойидан бошлаб латин графикасида ёзила бошланди. 1923 йилнинг октябрь ойидан бошлаб эса Озарбайжоннинг ҳамма ерида латинлаштириш тугалланди.¹

Араб ёзувида бўлган авар, даргин, лак, чечен, лазгин, ингуш, кабардин, адигай, абхаз, лаз, каби кавказ халқлари ҳам латинлаштириш масаласига ижобий ёндашдилар ва бу масалани ўз вақтида ҳал қилдилар.²

Латинлаштириш масаласини ижобий ҳал этишда 1926 йилда (26 февраль — 6 март) Боку шаҳрида чақирилган Бутуниттифоқ Туркологларнинг Биринчи съезди жуда катта роль ўйнади. Съездда иштирок этган 131 вакилнинг айримлари (бир группаси) латинлаштиришга қарши чиққан бўлса ҳам, кўпчилик овоз билан ҳамма ерда дарҳол латинлаштиришга ўтиш ҳақида қарор қабул қилинди. Мана шу қарор асосида Ўзбекистонда ҳам Янги Алфавит Марказий Комитети тузилди. Бу комитет зиммасига Ўзбекистонда латинлаштирилган алфавитга ўтиш юклатилди,

Араб графикасида бўлган СССР халқларининг латинлаштириш ҳақидаги хоҳиш ва истакларини ҳисобга олиб, СССР Марказий Ижроия Комитети Президиуми ва СССР Халқ Комиссарлари Совети 1929 йил 7 августда махсус

1 Культура и письменность Востока, книга 1, 32—35-бетлар.

2 Культура и письменность Востока, книга 7—8, 29-бет.

қарор қабул қилди. Бу жуда муҳим тарихий ҳужжатда жумладан шундай дейилган:

1. Барча ёзув ишларини латин графикаси асосида олиб бориш;

2. Нашриёт ишларида араб алфавитини ишлатишни тўхтатиш;

3. Олий, ўрта ўқув юртларида, мактабларда ўқиш-ўқитишни латин алфавитида олиб бориш;

4. Ҳарф териш техникасини, ёзув машиналарини латин алфавитига кўчириш;

5. Чет эллардан араб алфавитидаги техник воситаларни импорт қилишни тўхтатиш;

6. Миллий область ва республикаларда латин алфавитида нашр ишларини кучайтириш, бу иш устидан контроль ўрнатиш;

7. Ўрта Осиё республикалари учун латин алфавити асосидаги нашр ишларини Тошкент шаҳрида марказлаштириш.¹

Латинлаштириш фақат маданий революциягина бўлиб қолмай, СССР халқлари ўртасида интернационал восита ҳам бўлди. 1931 йилга келиб СССРдаги араб ёзувида иш кўрувчи барча халқлар — озарбайжон, туркман, ўзбек, қирғиз, қозоқ, татар, бошқирд, якут, ойрот, ханас, шор, уйғур, қорақалпоқ, қарачай, балкар каби туркий халқлар; бурият-монгол, қалмиқ-монгол тили группасига мансуб халқлар; авар, даргин, лак, лезгин, чечен, ингуш, кабардин, адигай, абхаз, лаз, каби кавказ халқлари; тожик, осетин, курд, таб, талиш каби эрон группа тилига мансуб халқлар; шунингдек дунгонлар тўла латин алфавитига ўтдилар.²

Латинлаштириш ижтимоий ҳодиса, маданий революция бўлганлиги сабабли бу ишга кўпчилик қарши чиқди. Араб графикасини ҳимоя қилиб, латинлаштиришга қарши ғоя ҳамма ерда — Озарбайжон, Ўзбекистон, Туркменистон, Татария, Қрим, Қирғизистон, Қозоғистон, Тожикистон, Кавказдаги майда миллатлар — Олтой, Бурят-монғул ва Якутияда кўтарилди. Бу маданий революцияга ғов бўлувчилар, асосан руҳонийлар ва буржуа миллатчилари эдилар. Улар латинлаштириш моҳиятига ҳали тўла тушуниб етмаган аҳоли ўртасида

¹ Вратство содружество народов СССР. Сборник документов. Изд-во «Мысль», М., 1964, 383-бет.

² Культура и письменность Востока, книга 7—8, 29-бет.

янги ёзувга қарши турли ифво ва бўҳтонлар тарқатдилар.

Озарбайжондаги араб графикаси тарафдорлари му-савачи (реакцион гуруҳ)лар билан биргаликда латинлаштиришга қарши ўз газеталари «Ени Кавказия» («Янги Кавказ») саҳифаларида яққол ифвогарлик руҳидаги мақолалар бостириб турдилар. Доғистонда, Шимолий Кавказда муллалар, шайхлар, Али Митаев бошчилигида бандиглар ўз шайкаларини ишга солдилар. Улар биринчи маротаба латин графикасида босилиб чиққан «Алифбо» китобларини тўплаб ёндирдилар. Чечен муллалари эса латинлаштиришга қарши очлик (голодовка) эълон қилдилар. Қримда Иброҳим Алиев бошчилигида руҳонийлар, миллатчилар янги ёзувга қарши турли ифвогарлик ишлари билан шуғулландилар. Ашаддий миллатчи Султон Галиев бошчилигидаги татар буржуа миллатчилари Г. Мансуров ва Олимжон Шароф шайкаси атрофига тўпланиб, латинлаштиришга қарши Константинополь шаҳрида ҳар хил рисоалар нашр эттирдилар. Уша даврда Қозон шаҳри латинлаштиришга қарши ифвогарлик марказига айланган эди. Бу ерга тўпланган руҳонийлар — миллатчилар тўдаси Татаристонга араб алфавитини тан олишни сўраб саксон икки киши номидан ВКП(б) Марказий Комитетига талабнома (петиция) ёздилар.¹

Қозоғистонда латинлаштиришга қарши бош кўтарган руҳонийлар, миллатчиларга Қ. Бойтурсунов раҳбарлик қилди. Ўзбекистонда майда буржуа миллатчиси Мунаввар Қори бошчилигида бир гуруҳ руҳонийлар, «Миллий истиқбол» («миллий мустақиллик») ташкилотининг аъзолари турли йўллар билан латинлаштиришга қарши ифвогарлик ишлари олиб бордилар. Ҳамма руҳонийлар, миллатчилар латин графикаси асосидаги ёзувни «кофирлар хати» номи билан таҳқирлаб келдилар.

Латинлаштириш масаласи бўйича олиб борилган ишларнинг ижтимоий, маданий моҳияти СССР рамкасида чиқиб, чет элларга ҳам тарқалди. Шунинг учун ҳам латинлаштиришга қарши чиққанларнинг ҳаммаси капиталистик давлатлар, уларнинг агентлари томонидан моддий ва маънавий мадад олиб турдилар.

¹ Культура и письменность Востока, кн., VII—VIII, Воку, 1931, 26-бет.

Англиянинг ўша давридаги колониялар министрлиги органи «Нир Ист» («Яқин Шарқ») газетаси латинлаштиришга қарши бир неча мақола эълон қилди. Шундай мақолаларнинг бирида араб графикасидан латин графикасига ўтиш «Қуръоннинг моҳиятини пасайтиради, латин ёзуви Муҳаммад пайғамбар томонидан юборилган ёзув эмас», деб ёзилган эди. Мақола бошдан-охир ерли руҳонийларни янги алфавитга қарши норозилик билдиришга даъват этди.

1926 йилнинг 4 октябрида «Таймс Оф Индия» газетаси «Турк тили латин алфавитида» номли мақола эълон қилди. Мақола автори СССРда латинлаштириш ишларининг бориши ҳақида ахборот бериб, охирида бизни ниҳоятда ҳайратга солган нарса шуки, қандай қилиб бизнинг муллалар латинлаштиришга қарши ўз фикрларини билдирадилар,— деб маҳаллий руҳонийларни «қитиқ»лайди.

В. И. Ленин латинлаштириш йилларида бу соҳада туҳмат ва ифвогарликдан иборат чет эл матбуоти материалларини мунтазам равишда таҳлил қилиб, «Агар душманлар бизни ҳақорат қилсалар, демак, биз ҳақмиз»¹, деб ёзди.

Латинлаштириш масаласи бўйича чет элларда эълон қилинган мақолалар ичида янги ёзувга нисбатан хайрихоҳлик билан ифода этилган фикрлар мавжуд. Француз профессори Д. Массиньон 1930 йилда латинлаштириш борасида қуйидаги ҳақ гапларни ёзди: «Европа Шарқни билмайди, уни тушунмайди. Бир неча йил ичида Шарқ бутунлай ўзгарди. Шарқ жонланмоқда. У ўзидан ўтмиш сарқитларини, эски яроқсиз араб алфавитини узоқлаштирмоқда. Озарбайжон турклари бир неча йилдан бери янги — латинлаштирилган алфавитда ёзмоқдалар. Улардан кейин Шарқнинг бошқа халқлари бормоқда. Шарқ тикланмоқда. Шарқ кучли. У яқинда бизга шундай дейди: европаликлар, биз ҳам сиздек маданиятлигимиз. Бу соҳада биз Сизларни енгамиз».²

Ўтмишда ҳамма соҳаларда орқада қолган СССРдаги кўпгина халқлар эндиликда фан, техника, халқ хўжалиги ёзув ва турмуш маданияти жиҳатидан фақат

¹ *Культура и письменность Востока*, кн. 7—8, 27-бет.

² *Ўша асар*, 27—28-бетлар.

Европада эмас, бутун дунёда фахрли уринни эгалламоқдалар.

Революциядан олдин, ҳатто ўз ёзувига эга бўлмаган цахур рутул, андий, дидай, эскимос, коряк, камчадал, ненец, вогул, чукчи, якут, бурят, хакас, ханси каби майда миллатлар ва элатлар эндиликда дунёдаги ҳеч қайси маданий халқдан қолишмайдилар.

СССРдаги майда миллатларнинг ҳамма соҳа бўйича улкан муваффақиятларга эришувларида, ўз ёзув маданиятларини ривожлантиришларида Коммунистик партиямиз ғамхўрлигини, мамлакатимизда ленинча миллий сиёсат, интернационал ғояларнинг тўғри ва тўла амалга оширилганлигини доим сезиб турибмиз.

Илгари ёзуви араб графикаси асосида бўлган СССР халқлари ёзувини латинлаштириш оқибатида Иттифоқдош республикаларда саводсизлик, чаласаводликдан тезроқ қутилиш имконияти туғилди.

1929—1931 йиллар орасида олти миллиондан ортиқ киши ўз саводсизлигини тугатди. Халқларимизнинг маданияти яна ҳам равнақ топди. Улар ўртасидаги интернационал алоқа борган сари мустаҳкамланди.

Латинлаштиришнинг яна бир аҳамияти шундаки, СССРдаги туркий халқларнинг фарзандлари бўлган кўзи ожиз кишилар учун алоҳида мактаблар очишга катта имконият яратилди.

Латинлаштириш ёзув маданиятимизни юксалтириш, СССРда рус графикаси асосидаги ёзувга ўтиш учун тегишли замин яратди.

ЎЗБЕКИСТОНДА ЛАТИНЛАШТИРИШ МАСАЛАСИ

Юқорида таъкидлаганимиздек, Ўзбекистонда араб графикаси асосидаги ёзувни латинлаштириш ғояси дастлаб 1922 йилда ўтказилган иккинчи тил-имло қурултоида кўтарилган эди. Лекин Ўзбекистондаги шароит, араб ёзувининг мухлислари томонидан қилинган тўсқинлик латинлаштириш ишини вақтинча орқага суриб қўйди.

Проф. Е. Д. Поливановнинг ёзишича, араб графикаси асосидаги ёзув тарафдорларининг бир группаси «эски ёзув ўз ҳолича қолсин, унга ҳеч қандай ўзгариш киритишнинг ҳожати йўқ», дейишса, иккинчи группаси «араб графикаси асосидаги ёзувга «унча-мунча ўзгариш киритиш, аммо уни латин ёзувига алмаштириш керак эмас,

хоҳловчилар топилса, латин ёзувини араб ёзуvidан кейин факультатив тартибда ўргансинлар»¹, деган ғояни олға сурдилар.

Туркий халқлар ёзувини латинлаштириш масаласи билан боғлиқ бўлган баҳслашувлар, тортишувлар бора-бора жуда кескин тус олганлиги, ҳатто душманлик, ғаразлик сари йўл тутганлигини «латинлаштириш тарихидан бир лавҳа» темасида қисқача баён этган бўлсакда, аммо бу масаланинг Ўзбекистон шароитида нечоғли вазиятда ўтганлиги устида муфассал тўхтамаган эдик. Қўлимиздаги ҳужжатлар асосида шуни айтиш мумкинки, Ўзбекистонда ҳам латинлаштириш масаласи жуда қаттиқ тортишувлар шароитида амалга оширилган.

Узининг реакцион ғояси билан Урта Осиё мусулмонлари ўртасига тарқалган «Миллий иттиҳод» («Миллий бирлик») группасининг айрим вакиллари республика-мизда латинлаштириш ишига жуда катта қаршилиқ кўрсатишган эди. Ҳатто айрим жойларда латин ёзуви тарафдорларини қатл қилиш ишлари ҳам амалга оширилган эди².

Ўзбекистонда латинлаштириш ишини бошқарувчиларнинг бири Акмал Икромовнинг берган маълумотларига кўра, маҳаллий қулоқлар Асака (ҳозирги Ленин) районининг қишлоқларидан бирида ўқитувчи латинча ўқиганлиги учун уни ўлдирмоқчи ва мактаб эса латинлаштириш ўчоғи бўлганлиги сабабли, мактабга ўт қўймоқчи бўлганлар³.

Кўриниб турибдики, ана шундай оғир бир шароитда латинлаштириш масаласини ижобий ва тўғри ҳал қилиш осон эмас эди.

Республикамизда араб графикаси асосидаги ёзувни латинлаштириш ишининг анча кечикиб амалга ошганлигини икки нарса билан изоҳлаш мумкин: биринчидан, бизда латинлаштиришга қарши чиқувчилар уюшган ҳолда ҳаракат қилдилар. Улар бу масалада араб графикаси асосидаги ёзувнинг ўзбек халқи ҳаётида узоқ даврлардан бери ишлатилиб келинганлигини далил қилиб

1 Қаранг: Е. Д. Поливанов. Узбекская диалектология и узбекский литературный язык, Узгосиздат, Ташкент, 1933, 28-бет.

2 Қаранг: И. Хансуваров, латинизация орудие ленинской национальной политики, М., партиздат, 1932, 20-бет.

3 Культура и письменность Востока, М., книга 10, 1931, 6-бет.

кўрсатдилар. Ҳали тўла саводхон бўлмаган омманинг латинлаштириш моҳиятига тўла тушуниб етмаганлиги, саводли кишиларнинг эса, араб графикаси асосидаги ёзувга кўникканликлари уларга қўл келди.

Иккинчидан, араб графикаси асосидаги ёзувнинг мухлисларидан айримлари Ўзбекистонда ташкил қилинган Янги Алфавит Марказий Комитетида раҳбарлик ўринларда ишлаганликлари, бошқалари эса, ўша даврда газета ва журналлар редакцияларида нуфузли лавозимларда бўлганликлари латинлаштиришга қарши курашда уларга имконият яратиб берди. Шунга қарамай, ўсиб бораётган маданий, илмий ҳаёт талаблари латинлаштириш энг зарурий масала эканлигини тақозо этиб турди.

СССРдаги туркий халқлар, жумладан ўзбек халқи ёзувини латинлаштириш иши 1926 йилда Боку шаҳрида бўлиб ўтган Бутуниттифоқ туркологларнинг Биринчи съезидан кейин анча жонланди. Ёзувлар тарихида, СССРда латинлаштириш борасида Боку қурултойининг моҳияти жуда каттадир. Шунинг учун ҳам 1976 йилда Олмаота шаҳрида бу қурултойининг 50 йиллиги кенг нишонланди.

1926 йилги Боку қурултойининг қарори муносабати билан Ўзбекистонда Йўлдош Охунбобоев раислигида Янги Алфавит Марказий Комитети тузилди. Ўша йилнинг сентябрида чақирилган латинлаштириш кенгаши «Янги ўзбек алифбосида имло қоидалари»¹ни тасдиқлади. Аммо латинлаштириш масаласида туркий тилларнинг ҳар бирига хос фонетик, морфологик ва бошқа хусусиятлар ўша даврда тўла ҳисобга олинмади. Бунинг асосий сабаби шуки, яъни озарбайжон, ўзбек, қирғиз, қозоқ ва бошқа тилларни мустақил миллий тил сифатида қарамаслик, бу тилларни туркий тилнинг лаҳжалари, деб баҳолаш каби носоғлом кайфиятлар ҳали давом этмоқда эди.

1927 йил май ойида Самарқанд шаҳрида бўлиб ўтган тил-имло кенгаши ўзбек, қозоқ ва қирғиз халқларининг латинлаштирилган умумий алифбо лойиҳасини тасдиқлади. 1927 йил июнь ойида эса Янги Алфавит Мар-

¹ Қаранг: Тил-имло масалалари. Ўздавнашр, Самарқанд—Тошкент, 1929 йил 77-бет («Тил-имло масалалари» тўплами араб графикаси асосида ёзилган. Биз уларни ҳозирги имло билан ифодаладик,— К. Ю.).

казий Комитетининг Боку шаҳрида чақирилган пленуми СССРдаги туркий халқларнинг ҳаммаси учун «муштарак алифбо» лойиҳасини тузиш ҳақида қарор чиқарди.

«Муштарак алифбо» номини олган лойиҳада унли товушлар учун 9 та шартли белги (ҳарф) олинган. Бундан тўрттаси (а, о, и, ъ) қалин (унлиларга нисбатан) унли саналган. Натижада ўзбек тили, унинг ёзув системаси қирғиз, қозоқ ва бошқа тиллар қаторида сингармонизмдир, деган хулоса чиқарилган эди. Бинобарин, ўша вақтда Элбек: «Сингармонизм — чинда (н) имломизнинг бутунлигин сақлаш учун, билим ва тилимизнинг кўркини ошириш учун безакдир... бизнинг тилимизнинг жонидир, йиқилмас қўрғондир», деб ёзса, Отажон: «Муштарак алифбени қайси турк тилига, яъни ҳозирги вақтдоғи ёки келажакдаги турк тилига асос қилиш керак дейишда сингармонизм масаласи қўзғалади. Чиндан ҳам бу масала аҳамиятли. Сингармонизм бутун турк тили лаҳжаларига хосдир. У турк тили асосидир. Сингармонизм турк тилларининг темир қонунидир»¹, деган фикрни илгари сурган эди. Шунга қарамай, туркий халқлар ёзувини «муштарак алифбо» остига бирлаштириш ғояси ҳаётда ўзини оқламади. Миллий тиллар товуш системасининг, айниқса уларнинг вокализми (унлилар системаси)даги специфик хусусият «муштарак алифбо»ни жорий қилишга йўл бермас эди.

Қатта тўсиқларга қарамай, Ўзбекистонда ҳам латинлаштириш ғояси кун сайин авж олиб турди. Ўзбекистон Марказий Ижроия Комитетининг 1928 йил март ойида бўлиб ўтган III сессияси янги алфавит — латин алфавитини жорий қилиш масаласини кўриб чиқди ва бу алфавитни давлат алфавити, деб қарор қабул қилди.

Сессия қарорига биноан:

- 1) 1928—29 ўқув йилидан бошлаб мактабларда аста-секин янги алфавитни ўқитишга ўтиш;
- 2) 1928 йилдан бошлаб китоб, дарсликларни латин алфавитида нашр қилиш;
- 3) 1928 йилдан бошлаб «Аланга», 1929 йилдан эътиборан «Ёш куч» журналлари ва барча газеталарнинг бир бетини янги алфавитда чиқариш;

¹ Тил-имло масалалари. Ўздавнашр, Самарқанд — Тошкент, 1929, 98—151-бетлар

4) 1928 йилдан бошлаб барча идора ходимларини латин алфавитида ўқитиш, саводли қилиш;

5) Марказий идораларда иш юргизишни 1929 йилдан бошлаб латин алфавитига кўчириш ва шу каби бир қатор амалий тадбирлар амалга оширилади¹.

Ўзбекистонда латинлаштириш ишини Янги Алфавит Марказий Комитети, унинг раиси Йўлдош Охунбобоев бошқариб назорат қилиб турди. Уша даврда Йўлдош Охунбобоев латинлаштириш ишига сусткашлик, бепарволик билан қараган кишиларни матбуот саҳифаларида қаттиқ танқид остига олган эди. Чунончи, «Қизил Ўзбекистон» газетасининг 1931 йил 22 февраль сонида Йўлдош Охунбобоев шундай ёзган эди: «Янги алифбега кўчув ишида бир қанча камчиликлар бор. Бу камчиликларнинг энг ёмони ҳам Шўро — жамоат идораларининг ходимлари янги алифбени татбиқ қилиш ишига бюрократларча тўсқинлик қилишларидадир. Бу консерватор арабчилар янги алифбени амалга оширув даврида бир неча хил йўллар билан қаршиликлар, тўсқинликлар қилиб келдилар. Янги алифбе қўмиталарининг сметаларини бюджетга киргизмай қолдириш, унга белгиланган бошқа ишларга сарф қилдириб юбориш, идоравий ёзув ишларини араб алифбесида давом қилишга кўз юмиб ўтириш ва ҳоказолар. Уларнинг қай бирлари йигирма йилсиз янги алифбени юзага чиқариш мумкин эмас, янги алифбе шакл жиҳатидан тўғри келмайди, янги алифбе бизнинг учун осонлик бермайди, араб алифбеси бизнинг эскидан сақлаб келган мулкимиз, бизлар ҳеч қачон ундан ажралишимиз тўғри келмайди, деб ҳар хил ифвогарчилик қила бошладилар».

Йўлдош Охунбобоевнинг юқоридаги фикрлари республика миқёсида латинлаштириш ишини, араб графикаси тарафдорларига қарши кураш ғоясини авж олдириди. Ҳамма газета ва журналларимиз латин графикаси асосидаги ёзувга кўчишнинг сиёсий, иқтисодий ва маданий афзалликларини тараннум этувчи, араб алифбеси тарафдорларини танқид остига олувчи, карикатура қилувчи материалларни системали равишда бериб бордилар. «Қизил Ўзбекистон» газетасининг 1933 йил 24 март сонида «Эски араб алифбесининг объектив суянчиқлари» сарлавҳаси остида жуда кўп сатирик расмлар бе-

¹ Культура и письменность Востока, кн. V Баку, 1931, 155-бет.

риб, тагига уларнинг иловасини эълон қилди. Чунончи, бир расм остига «Соғлиқни сақлаш комиссари ўртоқ Хол Тошмухаммедуф янги алифбеда бутунлай саводсиз» деб ёзилган бўлса, бошқа расм тагига «Тошкент шаҳар шўросининг ранси ўртоқ Иброҳимуф «Қандай танқид қилсангиз, шундай танқид қилингиз, латинча саводим йўқ», деган баёнотни қулгон киши», деб ёзилган. Уша йиллари ана шундай фактлар маҳаллий матбуот саҳифаларида кўплаб учраб турар эди.

«Қизил Ўзбекистон» газетасининг 1933 йил 26 март сониде республикада латинлаштириш ишининг бориши, қўлга киритилган ютуқлар, содир бўлаётган камчиликлар ҳақида Йўлдош Охунбобоев имзоси билан яна катта материал эълон қилинди. Унда ҳамон араб алифбесиде иш юритаётган Шаҳрисабз, Бешкент, Жалақудуқ, Бешариқ каби районлардаги айрим ходимлар қаттиқ танқид қилинган эди.

Қисқа қилиб айтганда, Ўзбекистонда латин графикаси асосидаги ёзувни жорий қилишда шахсан Йўлдош Охунбобоевнинг хизматлари бениҳоят каттадир. Ўзбекистонда латинлаштириш ишини амалга ошириш, араб графикаси асосидаги ёзувга хотима бериш мақсадида 1929 йилнинг 15 май куни Самарқанд шаҳрида Тил-имло конференцияси чақирилди. Конференция латинлаштириш масаласини узул-кесил ҳал этди. 1929 йилги Тил-имло конференцияси ўзбек ёзуви тарихида, ёзувни латинлаштириш борасида чинакам «маданий революция» саналади. Зотан, бу конференция араб алфавити асосидаги ёзувга тамомила хотима берадиган бир қатор қарорлар қабул қилди.

Акмал Икромов таъбири билан айтганда, латинлаштириш Совет Шарқи мазлум халқларининг тез суръат билан маданиятли, саводли бўлишларида катта йўл очиб берди. Ўзбекистонда 1926 йилгача саводлилар сони 164 минг кишини ташкил этган бўлса, ёзув латинлаштирилгач, бу миқдор қисқа вақт ичида — 1931 йилда икки миллионга етди¹.

Ўзбек ёзувини яна ҳам мукаммал ҳолга келтириш, ўзбек тили терминологиясини тартибга солиш мақсадида 1934 йил январь ойида Тошкент шаҳрида яна Тил-

¹ Культура и письменность Востока, книга 10, М., 1931, 7-бет.

имло конференцияси чақирилди. Конференция «сингармонизм ўзбек тили ёзувида темир қонун» эканлигини бекор қилди, унли товушлар учун қабул қилинган шартли белгилар сонини тўққиздан олтига туширди. Конференция қарорларидан қуйидаги жумлаларни ўқиш мумкин:

«1929 йил май имло конференцияси томонидан ўзбек тилининг «темир қонуни» деб баҳоланган сингармонизм қонуни ҳам кучли равишда ўзгарди ва ўзгармоқда... ўзбек тилида ва, айниқса, етакчи шаҳар шеваларида сингармонизм ҳодисаси ўз кучини борган сари йўқотаётир»

Конференция ҳужжатлари Ўзбекистон Марказий Ижроия Комитетининг Раиси Й. Охунбобоев имзолаган 1934 йил 13 март қарори билан тасдиқланган эди¹.

Орадан ўн бир йил ўтгач, ўзбек ёзуви латин графикасидан рус графикаси асосига кўчирилди.

ЎЗБЕК ЁЗУВИНИ РУС ГРАФИКАСИГА МОСЛАШТИРИШ

Мамлакатимизда, жумладан Ўзбекистонда юз берган ўзгаришлар фан, техника, маданият, қишлоқ хўжалиги ва бошқа соҳалардаги тараққиёт, халқлар ўртасидаги дўстлик, ҳамкорлик, ўзаро ёрдамнинг кучайиши, меҳнаткаш омма, интеллигенциянинг ғоявий камолоти, адабий тил тараққиёти кабилар ёзув системасини ўзгартириш лозимлигини тақозо этди.

Латин графикаси асосидаги ёзувга эга бўлган СССР халқлари ёзувини рус графикаси асосидаги ёзувга мослаштириш сиёсий жиҳатдан ҳам жуда катта аҳамиятга молик эди. Шунинг учун ҳам РСФСРдаги бир неча автоном республика ва область меҳнаткашлари — қрим татарлари, якут, бошқирд, карачай, бурият-монғул, татар, балқар ва бошқа кўпгина халқлар латин алфавити ёзувидан рус графикаси асосидаги ёзувга 1937—1938 йилларда ўта бошладилар.

Айрим Иттифоқдош Совет Социалистик Республика меҳнаткашлари — ўзбек, қирғиз, қozoқ, озарбайжон, тожик, туркман халқлари ҳам 1938 йилнинг охири, 1939 йилнинг бошидан бошлаб ўз ёзувларини рус графикаси

¹ Қаранг: Имло ва терминология қурултойининг резолюцияси ва ЎзССР МИК қарори, Тошкент, 1934 (материаллар латин графикаси асосидаги ёзув билан ифодаланган. Виз уларни ҳозирги графикада бердик.—К. Ю.).

асосидаги ёзувга кўчириш юзасидан бир қатор амалий чоралар кўрдилар

1939 йилнинг бошида рус графикаси асосидаги ўзбек алфавитининг проекти тузилди. Бу проект жамоатчилик орасида кенг муҳокама қилинди. Ўзбекистон Халқ Комиссарлар Совети 1939 йилнинг 23—25 сентябрь кунлари уни яна мутахассисларнинг муфассал муҳокамасидан ўтказди. Кўп сонли меҳнаткаш омма ёзув системаси билан шугулланувчи мутахассисларнинг хоҳиш ва истаклари инобагга олиниб, рус графикасига мослаштирилган ўзбек тили графикасининг янги проекти майдонга келди.

Ўзбекистон ССР Олий Советининг 1940 йил май ойида бўлиб ўтган III сессияси бу проектни бир овоздан маъқуллади ва қўйидаги лойиҳани тасдиқлади.

Ўзбек ёзувини латинлаштирилган алфавитдан рус графикаси асосида янги ўзбек алфавитига кўчириш ҳақида Қонун.

Ўзбек ёзувини латинлаштирилган алфавитдан ўзбек ёзувини янада юксалтириш ва ривожлантириш воситаси бўлган рус графикаси асосидаги янги ўзбек алфавитига кўчириш ҳақида Ўзбекистон меҳнаткашлари томонидан қўйилган талабни қондириб ва бу тadbир СССР халқларининг бузилмас дўстлигини янада мустаҳкамлаш йўлида жуда муҳим қадам эканлигини эътиборга олиб, Ўзбекистон ССР Олий Совети қарор қабул қилади:

1. Ўзбекистон ССР кенг ишчи ва колхозчилари ҳамда интеллигенцияси оммасининг ўзбек ёзувини латинлаштирилган алфавитдан янги ўзбек алфавитига кўчириш ҳақидаги илтимоси қондирилсин...

Ўзбекистон ССР Олий Совети Президиумининг раиси

И. Охунбобоев.

Ўзбекистон ССР Олий Совети Президиумининг секретари

А. Муродхўжаев.

1940 йил, 8 май,
Тошкент шаҳри 1.

Юқоридаги Қонун беш пунктдан иборат бўлиб, қолган тўрт пунктда рус графикаси асосидаги ўзбек ёзувини амалга оширишнинг тadbирий чоралари, муддати ва

1 Бирлашган ўзбек алфавити ва орфографияси, Ўзфан нашриёти, Тошкент, 1940, 3-бет.

бошқа масалалар ҳақида сўз юритилган. Шу йилдан эътиборан ўзбек ёзуви рус графикасига ўтди.

Ҳаётий фактлар шундан далолат берган эдики, рус графикаси асосидаги янги ўзбек ёзуви ўзбек тили орфографиясининг ягона ва мукамал системасини ишлаб чиқишда, вужудга келтиришда жуда катта имконият яратиб берди. Ўзбек адабий тилининг яна ҳам тараққиёти учун асосий омилларнинг бири бўлди.

Ёзувни рус графикаси асосидаги янги алфавитга кўчириш кўп жиҳатдан катта қулайликлар келтирди. Бу қулайликлар, жумладан шулардан иборат:

1. Ўзбек халқи билан рус халқи, шунингдек бошқа қардош халқлар ўртасидаги дўстлик, ҳамжиҳатлик, маданий алоқалар яна ҳам мустаҳкамланди.

2. Ўзбек тили ёзув қоидаларини илмий асосда ишлаш учун кенг имконият туғилди. Натижада орфографик қоидалар илгаригига нисбатан анча ихчам, пухта бўлди.

3. Рус, ўзбек ва СССРдаги бошқа кўпчилик халқлар ёзувида график унификация — бир хиллик майдонга келди.

4. Кенг жамоатчиликнинг рус тилини қунт билан яна ҳам яхши ўрганилишига алоҳида имконият вужудга келди.

5. Полиграфия, нашриёт ишларида, газета, журналлар редакциялари фаолиятида, давлат муассасалари ишларида ва бошқа кўпгина соҳаларда кенг қулайлик, енгиллик яратилди.

6. Мактабларда тил ўқитиш соҳасининг самарадорлиги ошди. Чунки ёзувимиз латин графикасида бўлган даврларда она тили ўқитувчиси дарсда бир хил шакл (чунончи: d, t, s, l ва шу кабилар)ни ўргатса, худди шу кунни ёки шу ҳафта ичида рус тили ўқитувчиси айнан юқоридаги ҳарфларни ифодаловчи товушлар учун бошқа — д, т, с, л каби шартли белгиларни ўргатар эди.

Демак, ўқувчи кўз олдида бир хил товушнинг икки хил шартли белгиси (ҳарф) намоён бўлар эди. Равшанки, бу ҳол ўсиб бораётган ҳаётий талабларга жавоб бермас эди. Ёзувнинг янги системаси бунга хотима берди.

7. Ўзбек тили графикасига ёллашган унлиларнинг шартли белгилари — я, е, ё, ю ва аффикат (қоришиқ) ундошнинг шартли белгиси — ц қўшилди.

8. Ўзбек адабий тилининг талаффуз (орфоэпия) нормалари яна ҳам мукамаллашди.

9. Ўзбек адабий тилининг тараққиётида тезлашиш, силжиш рўй берди.

10. Рус, ўзбек ва бошқа халқлар алфавити тартибидан (сирасида деярли бир хиллик, барқарорлик майдонга келди.

Ўзбек ёзувини рус графикасига мослаштирганда ўзбек тилининг миллий, специфик хусусияти ҳисобга олинди. Натижада ўзбек тили талаффузига мос келадиган шартли белгилар (ў, қ, ғ, ҳ ҳарфлари) алфавитда ўз ифодасини топди. Демак, ёзувини рус графикасига мослаштирганда, бир томондан, унификация масаласига катта эътибор берилган бўлса, иккинчи томондан, миллий тилларнинг ўзига хос талаффуз нормаларига алоҳида диққат қилинган эди.

Ёзув системасида унификацияни майдонга келтиришдан асосий мақсад, яъни интернационал гоёни амалга оширишдир. Миллий тилларнинг ўзига хос спецификасини инобатга олиш — Совет Иттифоқи Коммунистик Партиясининг тил сиёсати борасидаги асосий мақсади — СССР халқлари миллий тилларининг янада равнақ топишида бутун чоралар билан уларга ёрдам беришни назарда тутди. Шунинг учун ҳам рус графикаси асосидаги янги ўзбек ёзувига ўтиш ўзбек халқи ҳаётида буюк тарихий ҳодиса бўлди. Янги ёзув системаси ўзининг бутун моҳияти билан халқимизнинг ўсган маданий талаблари, эҳтиёжларини тўла қондира оладиган бирдан-бир ёзув системаси саналади.

Ўзбек халқининг севимли демократ шоири Зокиржон Фурқат 1892 йилда рус халқи Ўрта Осиё, жумладан Ўзбекистон халқларига маданият, маърифат тарқатувчи меҳри дарё халқ эканлиги ҳақида қуйидагича башорат қилган эди:

«Русия халқи хат ва лисон ўрганмоққа биз халқни таклиф қилса, мурод ёмон эмасдир... Русия халқи ҳамма вақт биз мусулмон халқини давлатманд ва хурсанд бўлмоғимизга қўшиш қиладир, минбаъд ҳам шундоқ бўлса керак»¹.

¹ Фурқат, икки томлик танланган асарлар, II том, ЎзССР давлат бадиий адабиёт нашриёти, Тошкент, 1959 йил, 150-бет.

Ҳақиқатан ҳам, улуғ рус халқи ўз революцион ғоялари ва фаолияти билан миллион-миллион эзилган бошқа меҳнаткаш халқларга мадад берди, жаҳонда биринчи социалистик революциянинг тили саналган рус тилининг жуда бой лексик-грамматик воситалари орқали миллий тилларнинг ривожланишига катта йўл очди. Рус халқи ўз графикаси — ёзув системаси билан эса СССРда яшовчи туркий ва бошқа халқларнинг ёзувларини такомиллаштириш, уларни камолотга етказишда жуда катта кўмак кўрсатди.

ХУЛОСА

Ёзув адабий тилнинг ифода формаси бўлиб, кишилик жамиятида социал муносабатларнинг асосий омили сифатида майдонга келди. Ёзувнинг яратилиши адабий тилнинг тараққиётига бевосита боғлиқ бўлганлиги сабабли у ҳамма вақт, ҳамма ерда адабий тил каби кишилик жамиятига хизмат этди ва бундан кейин ҳам хизмат этади.

Кишилик жамияти юз йил (XIX асрнинг иккинчи ярми ва XX асрнинг биринчи ярми) ичида ўз ёзув системасини, асосан, уч графика — латин, араб ва рус алфавити асосидаги ёзувга мослаштирди. Ҳозирги даврда рус графикаси асосидаги ёзув прогресс саналмоқда. Илгари араб, сўнгра латин графикаси асосидаги ёзувга эга бўлган СССР халқлари ҳамда угро-фин, моңғол халқлари ҳам эндиликда рус графикаси асосидаги ёзувга ўтдилар¹.

Ҳозирги вақтда инсоният ҳаётини, тараққиётини ёзувсиз тасаввур этиб бўлмайди. Ёзув адабий тилнинг бир формаси сифатида, фикрий, маданий бойликларимизни асровчи, уни келажакка элтувчи, адабий тилни ривожлантирувчи омил саналади.

Йигирманчи йиллар ўзбек адабий тили ва ёзув масалаларини кичик бир рисолага сифдириниш мумкин эмаслигини шубҳатга олиб, биз асосий нуқталар устида фикр юритдик, холос.

¹ Д. Дирингер. Алфавит, изд-во иностранной литературы, Москва, 1963, 639—640-бетлар.

МУНДАРИЖА

Кириш	3
Ёзувлар тарихи — адабий тил тараққиёти	5
Ёзувимиз тарихига бир назар	11
Ўзбекистонда араб графикаси асосидаги ёзув ва уни ислоҳ қилиш масаласи	12
Латинлаштириш тарихидан бир лавҳа	17
Ўзбекистонда латинлаштириш маҳорати	26
Ўзбек ёзувини рус графикасига мослаштириш	32
Хулоса	37

Ю 91 Юсупов К.

Ўзбек адабий тилининг тараққиёти ва ёзув масаласи.— Т.: Ўзбекистон, 1979 С.—37 б.—(ЎзССР «Билим» жамияти).

Рисолада адабий тил ривожини ва ёзув системасини, ёзувлар тарихини, адабий тил тараққиёти, пиктографик, идеографик, бўғинли ва фонографик (алифбелли) ёзувлар, араб, латин ва рус графикасини асосида ўзбек ёзувларини ва адабий тилининг равангига ҳақида фикр юритилган. Шунингдек автор адабий тил ривожини ёзувнинг аҳамияти, улар ўртасидаги узвий алоқани тўлароқ баён этиш, йигирманчи йиллар ўзбек адабий тили ва ёзув масалаларини тўғрисида айрим маълумотларни мисоллар асосида атрафлича баён этган.

Рисола ўзбек тили ва унинг ёзувини билан қизиқувчи барча ўқувчиларга, институт студентларига, аспирантларга ва умуман тилшуносларга мўлжалланган.

Юсупов К. Развитие узбекского литературного языка и вопросы на письме.

4 УЗ

№ 158—79

Навоий номи ЎзССР
давлат кутубхонаси.

Ю $\frac{70200-117}{M 351 [04]-79}$ 79

Каримджан Юсупов
РАЗВИТИЕ УЗБЕКСКОГО ЛИТЕ-
РАТУРНОГО ЯЗЫКА И ВОПРО-
СЫ ПИСЬМА

На узбекском языке

Издательство «Узбекистан» —
1979, Ташкент, З—700129, На-
вои, 30.

Редактор М. Бақоев
Техредактор Т. Аббосов
Корректор М. Мажитхўжа-
ева

Теришга берилди 22.11.1978 й.
Босишга рухсат этилди 16/III-
1979 й. Р—05534. Формат-
ти 84×108¹/₃₂. Восма қоғозга
«Литературная» гарнитурда
юқори босма усулида босил-
ди. Шартли босма листи 2,1
Нашр листи 1,89. Тиражи 11155.
Шартнома № 307—78. Тошкент,
З—700129, «Узбекистон» нашри-
ёти, Навоий кўчаси, 30. Заказ
№ 4726. Баҳоси 6 т.

Ўзбекистон КП Марказий Компи-
тети нашриётининг Меҳнат Қи-
зил Байроқ ордени босмахона-
си, «Правда Востока», 26.